

ДО 125-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
«...ТВОЯ ПОЕТЕСА БУЛА УКРАЇНКОЮ!» (ЧИТАЮЧИ ЛИСТИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ)

Листи в мить їхнього народження — невидимий, прихований від широкого загалу шар людської культури. Осягаючи епістолярну спадщину видатних культурних і громадських діячів, пізнаємо не лише стан їхньої душі в час писання листів, а й занурюємося в суспільно-історичні події, в культурне середовище відповідної доби. А ще — відчуваємо живе слово автора, бо «найкраще чоловік пише тоді, коли не думає про своє писання» (3 листа до А. С. Макарової 11 січня 1895 р., т. 10, с. 274) (Тут і далі приклади наводяться за виданням: *Леся Українка. Зібрання творів у 12-ти томах.* К: Наукова думка, 1975-1979 рр.). Та й самі листи, як найприродніший вияв мовного самовираження, не призначаються для загального оприлюднення, пор.: «Друкувати сього листа не варт, бо се ж не «універсал до люду українського», а простий товариський лист» (3 листа до М. І. Павлика 1-23 січня 1895 р., т. 10, с. 275).

Мовна особистість Лесі Українки розкривається в її листах з усією повнотою й різноманітністю стильових реєстрів, відтінків українського слова. Письменниця мала свої індивідуальні поняття-вислови для спілкування з бабусею, батьками, родичами, з колегами-письменниками, з друзями. В її листовній мові звучить багато інтонацій, а ще — вона змушує сучасного читача дивуватися з тих інтелектуальних обширів, знання національних культур, мов, літератур, що віддзеркалюються в кожному написаному рядку. Українська мова в Лесиних листах справді стає відкритою до всіх культур світу, до літературних надбань інших народів. Поряд співіснують українська приказка, народний дотеп і французький усталений вислів, польський фразеологізм і латинський афоризм, російський літературний зворот і поетичний рядок із відомого твору німецького письменника. Ці іншомовні вкраплення функціонують як емоційно-експресивні засоби увиразнення індивідуального стилю, точніше — як форма передачі емоційного стану особистості, яка відчувала внутрішню форму образного вислову, яка жила в світі іншомовних літератур і постійно трансформувала цей світ в український інтелектуальний контекст. У цьому виявлявся своєрідний мовний європеїзм Лесі Українки. Звернімо увагу ось хоча б на такі приклади: «Хочу в кінці мая рушити з тіткою до Попонного, звідти одбігти до Звягля — «Schöne Wiege meiner Leiden!» [Прекрасна колиска моїх страждань — нім. — ред.], — а потім вже податись до Гадяча..» (3 листа до М. П. Драгоманова, травень 1899 р., т. 10, с. 152); «Я вибираю собі не amis de amis, але amis de mes idées [друзів моїх друзів, але друзів моїх ідей — з франц. — ред.] (3 листа до І. Я. Франка 14 серпня 1903 р., т. 12, с. 84); «Ваша правда, я й так «занадто вже серйозна людина». «Смейся, паяц!»— а не хочеш бути «паяцом», то мовчи — правда?» (3 листа до Г. М. Хоткевича 9 березня 1907 р., т. 12, с. 195); «Les pauvres gens» я вам можу надіслати (уже послала), але одбирати їх у «Зорі» не маю (вони вже послані), бо, як мовить Гомер, «що раз дано, того одбирати не годиться» (3 листа до М. П. Косача 8-10 грудня 1889 р., т. 10, с. 38). Про своє знання європейських мов Леся Українка писала в листі до М. І. Павлика 27 березня 1903 р. (т. 12, с. 57-58), де йшлося про можливість викладати мови в галицьких гімназіях. Французьку, німецьку вона знала так досконало, що могла писати статті цими мовами; вільно володіла італійською, польською; за її словами, теоретично знала англійську. Могла розмовляти, як довідуємося з інших листів, болгарською мовою. Сама відзначала, що вимову в російській мові мала гіршу, ніж у французькій.

Варто зауважити, що письменниця часто торкається в листах теми вивчення чужих мов: «Серед киян молодих остатнього часу починає ширитись європеїзм; вони починають учити європейські мови і інтересуватись європейською літературою» (3 листа до М. П. Драгоманова 24 грудня 1889 р., т. 10., с. 45). Знання мов для Лесі Українки — це вихід у широкий світ, бачення його не лише через переклади з російської: «Біда, що більшість нашої української громади сидить на самій нужденній російській пресі, а через те не бачить як слід світу — ні того, що в вікні, ні того, що поза вікном... Та вже тепер поміж нашою

молодою громадкою почалось таке «западничество», що багато хто береться до французької, німецької, англійської та італійської мови, аби могли читати чужу літературу» (3 листа до М. П. Драгоманова 17 березня 1891 р., т. 10, с. 85).

Вічне питання європеїзму й народництва для української літератури, загалом культури Леся Українка відчувала дуже тонко. Воно стояло для неї як у перекладній практичній діяльності (вибір тем, літератури для просвіти народу), так і в мові як словесно-художній творчості В листі до брата М.П.Косача 25 лютого 1891 р. вона дуже образно передає тодішні суперечки в Галичині, подібні до таких: «..що краще — Шіллер чи нові чоботи, Венера Мілоська чи куль соломи і т.п. Правда, це все у них проводиться не так гостро і дико, як у росіян, певне, поетична українська натура і європейська культура не допускають до того, але все ж цей напрямок єсть. Щодня я мушу стинатися з «січовиками» за неоромантизм, за поезію і вчора таки заставила їх признати, що в літературі мають вартість портрети, а не фотографії» (т. 10, с. 71).

У листах Лесі Українки бачимо її оцінку не лише літературної праці, а й суспільно-політичного, національного руху як в Україні, так і в Галичині (ці дві назви активно використовувалися для розрізнення українських територій у складі Російської та Австро-Угорської імперій). Українська ідея об'єднувала культурних, громадських діячів в обох державах, що видно і з тем, які порушуються в листах Лесі Українки. На тлі становища української нації в Російській імперії вияв українського громадського питання в Галичині видавався (та й був насправді) активніший. Коли Леся Українка приїхала до Відня й звідти сама побачила, як розв'язується проблема українськомовної (руської) освіти, видань у Галичині, вона не могла стримати свого сарказму в листі до М.П.Драгоманова 17 березня 1891 р.: «І дві руські гімназії, і урядова кореспонденція (ба навіть урядова газета!) по-нашому, і оборона уряду проти поляків, та що! Навіть самі поляки вже будуть за нами, то тепер уже й «сам чорт не брат!» Воно правда, що для України то й «написи на поштових скриньках» були б великим поступом, але тут хіба тільки плакати можна над таким поступом» (т. 10, с. 83-84)).

Так висміювала письменниця «лояльний патріотизм» галицьких політичних діячів, які б мали домагатися радикальніших змін у національно-мовній політиці на користь українців: адже у тодішній Галичині українці становили три чверті всього населення. В Україні підросійській навіть «написів на поштових скриньках» українською мовою не було, як не було і шкіл рідною українською мовою. Один за одним з'являлися царські укази про заборону українського друкованого слова, а також пропагувалася теорія, що ніякої окремої української мови немає, що розмови про неї як про самостійну слов'янську мову — то вигадки «сепаратистів». А тим часом існувала вже чимала література українською мовою, та й не лише художня У 1867 р. започатковане видання «Правда», в якому друкували свої твори українські письменники з усіх земель. У 1868 р. з'явилося «Товариство ім. Шевченка», що в 1892 р. почало виконувати роль наукової установи. Українці писали своєю мовою на різні теми — наукові, політичні. Таким чином активізувався національно-соборницький рух.

Листування Лесі Українки з галицькими, буковинськими письменниками, громадсько-політичними діячами, порушення в листах спільних тем сприяло виробленню загальнолітературних мовних норм. Як входили в лексичний склад української літературної мови слова з галицької писемної практики, можна спостерігати за коментарями, оцінками Лесі Українки. Так, з листа до сестри О. П. Косач 10 березня 1907 р. (т. 12, с. 199) довідуємося, що через нерозуміння української мови такі слова, як «просвіта», «спілка», «рада», вважаються жупелами» (очевидно, в Україні). Сама письменниця іноді критично ставиться до галицько-української наукової мови: «За тісність і бідність мови я приймаю вину цілком на себе.. се у мене мова вийшла така через реакцію против новітньої галицько-української мови наукової, так пересипаної неологізмами і чужими словами та зворотами..» (3 листа до М. П. Драгоманова 29 вересня 1894 р., т. 12, с. 284).

Словник, яким послуговується Леся Українка в листах, надто різноманітний, як різноманітні й теми, що їх торкається письменниця. Специфіка листів як писемно-

розмовного жанру визначає функціонування поряд книжних, науково-термінологічних і розмовних висловів. В одному з листів, наприклад, «Капітал» Маркса названо «новим евангелієм», що «потребує більше «безпосередньої віри»: «Я не бачу тієї «строгой системи», про яку говорять фанатики сеї книжки, бачу багато фактів, чимало дотепних гіпотез і ще більше просто дотепів» (3 листа до О. П. Косач 30 серпня 1897 р., т. 10, с. 381). У цьому ж листі названо слова-поняття *шовінізм* і *національне самопізнання*, *автономія* і *сепаратизм*, *політична солідарність* і *централізм*, яких не розуміє Лесина «товаришка»: «гірше всього, що вона не розуміє сього раз назавжди і що такий незломний «гвіздок» є, здається, в головах більшості росіян з «центральної губернії» (там же, с. 331-332).

Лесі Українці, безумовно, боліли ці проблеми, як і в цілому розуміння українського питання. Вона бачила його ширше, в європейському контексті, відчувала складну ситуацію роз'єднання українців, поділ їх державним кордоном. Участь у з'їзді українських літераторів навряд чи була можливою, тому й відповідна пропозиція викликала в Лесі Українки гіркий усміх: «Я думаю, що нам не можна було б виступити публічно, хоч би й за кордоном... бо після сього можна було б вернутись не до своєї хати, а може, до якої зовсім іншої і не з великим комфортом урядженої» (3 листа до О. С. Маковея 31 листопада 1893 р., т. 10, с. 179). Тому таким бодем перейняті її думки й про мовний стан по обидва боки кордону: «Не знаю, чим се об'яснити, тільки галичани краще говорять, ніж пишуть, а українці краще пишуть, ніж говорять. Що ж до того, що часто українські сім'ї говорять по-російськи, то, здається, не так давно було, що галицькі русинські сім'ї говорили по-польськи; якби у нашої мови були такі права в Росії, які є в Галичині, то я твердо вірю, що й ми не зосталися б позаду, а тепер нехай хто хоче кидає камінь на українців, пригнічених школою, урядом, громадськими інституціями, тільки я сього каміння не зважуся здійснити. Щоб Ви вірили в мою безсторонність, я мушу сказати, що вихована в українській мові і що до нашої сім'ї той камінь патріотичний все одно не долетить, хоч і буде кинутий» (Там же, с. 180).

«Вихована в українській мові», Леся Українка була завжди чутлива й чуйна до тих людей, в яких бачила цікавість до української мови й літератури. Живучи, наприклад, в Одесі, Ялті вона розмовляла українською мовою, тому й траплялися в неї знайомства теж з українцями. Ось як описує Леся в листі до матері типовий образок мовної ситуації на півдні України: «Мені добре трапилось, що маю дуже добру служанку, дівчину з Малої Перещепини... Вона вже звикла, що з нами можна говорити по-простому, і вже не мучить мені вух тим «новоруським жаргоном», що панує в нашому дворі. Наші хазяї полтавці і вся двірня з України, але мова така, що аж жаль слухати (хоча хазяйка передплатниця «Рідного краю» і величає себе малоросіянокою), вже досить того, що кухарку Горпину звать Грушею...» (3 листа до О. П. Косач 3 квітня 1908 р., т. 12, с. 233).

Питання мови як найважливішої ознаки національної свідомості, етнічної самобутності було надзвичайно важливим для Лесі Українки. Адже ця мова виокремлювала й національний характер, і самостійну літературу, і багату та оригінальну культуру одного із слов'янських народів. Для письменниці було принциповим зізнання: «ніколи іншою мовою, як тільки своєю, листів не писала і, певне, не писатиму» (3 листа до М. І. Павлика 22 червня 1891 р., т. 10, с. 91). Бажання бачити свій народ творцем високої політичної культури, з високим європейським рівнем науки, літератури, виснажлива праця в ім'я цих ідеалів давала письменниці право заперечувати поверховий, зовнішній патріотизм: «Ще тепер можна у нас почути таку фразу: «Як се? От Ви казали, що NN дурень і тупиця, а він же так чудово говорить по-нашому!» «Говорить по-нашому» — се вже ценз! А послухати часом, що тільки він говорить по-нашому, то, може б, краще, якби він говорив по-китайськи». (3 листа до М. П. Драгоманова 9 лютого 1894 р., т. 10, с. 219).

У Лесиних листах можна спостерегти цікаві емоційні монологи, побудовані на фразеології — усталених народнорозмовних висловах, афоризмах біблійного, латинського походження тощо. Кожний із таких образних висловів завжди доречний і переконливий з погляду стилю приватного листа. Показовий навіть перелік усталених зворотів, приказок, прислів'їв, що трапляються в листах Лесі Українки: *прийшла й на тура бура; вернувшись на*

«тихі води»; Як не можу про що ліпше говорити, то ліпше мовчати; читаєш так, немов будяки їси; погано, коли «дві господині біля однієї печі»; не трать, куме, сили, спускайся на дно; лихо не без добра; не тепер, то в четвер; не було змалку, не буде й до останку; хто має вуха слухати, хай слуха; *Маргарита ще торік обіцяла мені — слово її тепле; циганські діти не милі* тощо. Привертають увагу контексти, в яких функціонують такі усталені вислови. Вони семантично готують появу приказки, прислів'я, включають їх у текст як у традиційній, так і в зміненій формі, наприклад, відома приказ: а «На безриб'ї і рак риба» трансформується залежно від семантичної мотивації попереднього тексту: «не тільки через те ви робите Вашу теперішню роботу, що її нікому робить, а таки через те, що Ви до неї здатні Не повірю я, щоб безриб'я робило рака рибою» (З листа до М. І. Павлика 21 травня 1895 р., т. 10, с. 302).

Мовна свідомість письменниці вбирала в себе всю різноманітність українського дотепного гострого слова, і воно допомагало Лесі Українці в її листовному спілкуванні. Поетеса, перекладач, вона тонко реагувала на власне лінгвістичні характеристики вислову, на етимологію слів, їх стилістичне забарвлення, напр.: «Слово *маятник*, я думаю, можна так залишити, бо корінь сього слова український. Маятник по-болгарськи *пахалце*, по-сербськи — *шеталиця*, по-чеськи *kywadlo*, по-польськи *wahadio*, по-галицьки — *пендель*, *кивало*» (З листа до М. П. Косача, листопад 1889 р., т. 10, с. 37).

Ставлення Лесі Українки до форми вислову, її оцінку стилів письма не можна розглядати поза зв'язком із проблемою національно-мовної свідомості. Ця свідомість є наслідком комплексного виховання — виховання єдності людини з природним середовищем, культурою, з народними традиціями того краю, в якому формується особистість, і насамперед із рідною мовою. Рух за національне відродження в Україні, особливо в кінці ХІХ ст., спричинився до утвердження самоназви *українці* як заперечення назви *українофіли*, про що писала в листі до М. П. Драгоманова 17 березня 1891 р. Леся Українка.

Листи Лесі Українки промовляють до нас її природною материнською мовою. А писала вона їх у різних містах і в різних країнах. Свої враження, думки, оцінки суспільно-політичних, наукових, культурних подій і звичайні побутові турботи вона передавала по-українському. Бо так думала, відчувала, така була її мовна особистість. Навіть саме слово *Україна*, як бачимо з листів, викликало у неї схвильований, емоційний стан. Отож і псевдонім *Українка* має під собою глибокий психологічний ґрунт і національно-мовну традицію, що її так по-сучасному осмислила Ліна Костенко:

Шматок землі,
ти звешся Україною.
Ти був до нас. Ти будеш після нас.
Мій предковичний,
Мій умитий росами,
космічний,
вічний,
зоряний, барвінковий...
Коли ти навіть звався — Малоросія,
твоя поетеса була Українкою!